

A MAGYAR DIALEKTOLÓGIA ÚTJA*

DEME LÁSZLÓ

1. Történelmi háttér

A nyelvjárás – mai állapotainkat tükröző mai felfogásunk szerint – egy központi normaréteg által reprezentált magasabb egységnek, az adott „nyelv”-nek, alárendelt területi (territoriális, regionális, esetleg ennél is szűkebb kiterjedésű) változata, részlegtípusa. Jellemzője az alapvető egyezés és a részleges különбözés; s így a föléje rendelt kategória, a „nyelv”, a nyelvjárások fölől nézve a sokféleség egysége; a nyelvjárás pedig, önmagában tekintve, ezen egység sokféleségének reprezentánsa.

Azokon a nagyobb területeken, amelyeken egymással rokon származású és jellegű nyelvek helyezkednek el (pl. germán, román, szláv csoportba tartozók), az egymás mellett élő nyelvjárások általában spektrumszerű képletet mutatnak: akár olyan átmeneti folyamatosságot, mint a szivárvány színei; ami a törzsi majd később a feudális társadalmi berendezkedésnek s a velük járó „mikrotársadalmiságnak” természetes kísérője, illetőleg maradványa. Hogy azután a nemzetekké való (befelé ható) integrálódás és (kifelé ható) szétkülönülés folyamatában később melyik területi változat melyik nyelvnek vált nyelvjárásává, azt elsősorban nem nyelvi, hanem gazdasági és politikai körülmények döntötték el. Amerre határai a történelmi fejlődés következtében nyitva maradtak, a régió arrafelé orientálódott a továbbiakban, s így az annak központjában kifejlődő – illetőleg ott központi helyzetűvé, presztízsűvé erősödő – főtípusnak a befolyása alá került. Effajta átmeneti típusok a nyelvhatárokon ma is találhatók még; ezeknek nyelvi hovatarozását sokszor napjainkban is csupán nyelven kívüli körülmények döntik el.

Nem könnyű tehát élesen elhatárolni az egymás mellett élő és egymással geografiko-genetikus kapcsolatban álló nyelveket. Még kevésbé egy-egy nyelvnek belső részlegtípusait, területi megjelenési formáit, azaz nyelvjárásait. Ami jobban kita-

---

*Előadásként elhangzott 1993 nyarán, az ALE (Atlas Linguarum Europae) nemzetközi szerkesztőbizottságának az Első Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus keretében Budapesten tartott konferenciáján, angol nyelven; elsősorban e közös vállalkozás munkatársai és más külföldi dialektológusok tájékoztatására. Az alkalom és a műfaj jellege ott nem kívánta szakirodalmi utalások beépítését; a hazai olvasó számára viszont a benne említett tények, események, közlemények általában ismeretesek. Az anyagnak eredeti formájában való felajánlását – és szíves ajánlását – Nyíri Antal kollégánk születésnapjára, talán tárgya és áttekintő jellege teszi indokoltá: Ő maga is nagymértékben „tettetárs” a magyar dialektológia fejlődésében.

pintható, az inkább egy-egy helyi változatnak a magva, góca, központi területe; de határvonalak helyett inkább határsávokat, széles átmeneti zónákat találunk ezek között, amelyeken belül az őket alkotó egyes jelenségek más-más határokat mutathatnak, s még az e jelenségeket hordozó egyes példák is más és más izoglosszákat.

Ami a nyelvhatár kijelölését illeti, az a magyar dialektológiának egyáltalán nem okoz problémát. A magyar nyelvterületet minden oldalról idegen csoportokhoz tartozó (szláv, germán, román) nyelvek veszik körül, s így a nyelvhatár egyetlen pontján sem kell valamiféle átmeneti típussal számolnunk. Ez az éles elhatárolódás annak következménye, hogy a magyarság – elszakadva az uráli, majd a finnugor, s végül az ugor csoporttól is – egy folyamatos nyugati irányú mozgás végpontjaként telepedett meg a Kárpát-medencében; olyan nyelvet hozva magával s őrizve meg egész történelme során, amely állományát, sőt típusát tekintve is merőben eltért az új környezetben találtaktól, s így keveredésnek nem szolgáltathatott alapjául.

Ez a történelmi körülmény azonban a magyar nyelvnek nemcsak kifelé való elhatárolódását magyarázza, hanem azt is, hogy a vándorló életmódot felváltó letelepedés után miért nem alakultak ki benne belső határok és jelentősebb különbségek. A letelepedés ugyan valószínűleg törzsi blokkokban történt, de maguk a törzsek sem voltak zártak, s a központi akarat mindegyikük szálláshelyére telepített falvakat más törzsbeliékből is. A továbbiakban pedig a belső migráció s az ezzel járó keveredés szinte állandó volt.

Mindez azonban – paradox módon – nemcsak a divergens fejlődést hátráltatta, hanem a várható konvergens irányút is. Minthogy a nyelvjárások nem különültek élesen szét, s így a távolabbi tájak, táji változatok beszélői is értették egymást, semmi sem sürgette egy „koiné”, egy középarányos jellegű és áthidaló szerepű közös forma kialakulását. Nem sürgették a standard megszületését, s főleg elterjedését, egyéb történelmi tényezők sem; inkább ellene hatottak. Hiszen az egyház és a műveltség nyelve latin volt, a királyi udvarokba érkező lovagok majd a városokban ipart teremtő polgárok ugyancsak idegen eredetűek és nyelvűek, s a parasztság tömege mindezekről elzárt. – S bár a protestáns egyházak meg az egymással magyarul levelező közép-nemesek, később a vékonyan csörgedező és szűk körben terjedő irodalom, kiformált lassanként egy bizonyos standardot (igaz: sokáig nem norma érvényűt), ez hosszú ideig nem fenyegette létükben a hagyományos életüket élő falvakban beszélt hagyományos nyelvjárásokat.

Még a XX. század első felében, egészen a második világháború végéig, a szalmával vagy náddal fedett házak voltak jellemzőek a falvak nem kis részére; gazdálkodásukra a fából készült ekék, életmódjukra a kézi fonórokkák és szövőszékek. S lehetett sok olyan öregot találni (főleg asszonyok közt, akiket a katonáskodás nem kényszerített rá), aki életében nem lépte át a faluja határát; és sok családot, amely az újságot meg a rádiót csak hírből ismerte, s könyvet is egyet: a Bibliát; esetleg még az

unoka ábécéskönyvét. Az ország autóbusz-közlekedési menetrendje elért ekkor a (meglehetősen ritka hálózatu) vasút menetrendkönyvének utolsó húsz oldalán.

A nagy változás az 1950-es években indult el, s a 60-asokban vett nagyobb lendületet. A hagyományos falukép a mezőgazdaság nagyüzemesítésével teljesen átalakult. A gyerekeknek helybe ment a nyolc osztályos általános iskola; egyre többen kerülnek közülük tovább, a városokba, ki iparba, ki közép- és felsőfokú oktatásba. De az elszármazók – a felemelkedés korábbi modelljétől eltérően – nem szakítják el falusi gyökereiket, és így visszahatnak a kibocsátó rétegre is. A faluban maradt többség számára általánossá vált a rádió, a televízió; áthatja mindennapjaikat az agrotechnika, a sokféle szaktanfolyam, a termelési értekezletek, szaktanácskozások sorozata.

Mindezek hatására a kis területű, egyetlen központú, nyelvében is szinte teljesen homogén országban, az általános kulturális felemelkedéssel együtt egyre általánosabban ismertté válik e közös kultúra hordozója is: a normatív központi standard.

2. A nyelvjárásvizsgálat történetéből

A nyelvjárási anyag gyűjtése és közzététele a XVII. században kezdődik, néhány regionális használatú szónak a szótárakba való felvételével. Megélnéül iránta az érdeklődés a következő század végén, a magyar standard kialakításáért, jellegének és helyzetének megszilárdításáért folyó – úgynevezett „nyelvújítási” – küzdelem során, amikor a táji szavakat szókincsünk gazdagításának céljával kezdik gyűjteni. Az 1817-ben megindított folyóirat, a Tudományos Gyűjtemény, főleg a peremnyelvjárásokból közölt szógyűjteményeket. Ezeket, s kéziratos anyagokat is felhasználva, már 1838-ban megszületett a Magyar Tudós Társaság (a későbbi Akadémia) kiadásában az első magyar Tájszótár. A gyűjtés újabb és újabb folyóiratokban, majd önálló füzetekben megjelenván, a századfordulón, 1893–1901 között, Szinnyei József szerkesztésében kétkötetes Magyar Tájszótárként került közkézre; máig is becses forrásaként a lexikai kutatásoknak. Ez a mű már igyekezett pontosan jelölni a szavak jelentését, jelentésváltozatait, használati helyét. Persze – mint elődei és forrásai is – anyagában a standardon kívüli, a táji használatú elemekre korlátozódott.

Századunk első harmadának terméke egy másik műfaj: a regionális szótáraké. Az első Csűry Bálint készítette egy északkelet-magyarországi nyelvterületről, a Szamos folyó vidékéről. A vele egy időben megjelent másik a finn Yrjö Wichmann munkája, délkeletről, a moldvai csángó nyelvjárásból. Nem sokkal később készült, Kiss Géza munkájaként, de csak két évtized múltán jelenhetett meg, Keresztes Kálmán szerkesztésében, a dél-dunántúli Ormányság szótára; s valamivel később Bálint Sándoré a Tisza melletti Szeged város környékéről. Ezek nem csupán tájszavakat tartalmaznak, hanem igyekeztek területük teljes szókincsét felölelni – küszködve persze

annak megállapításával, hogy ezeknek állományában mi a valóban kurrens, mindennapi, és mi csupán a standardból alkalmilag beszűrődő elem. – E teljességre törekvő munkák sorát kiegészítették az egy-egy mesterség, munkamenet szókinszét bemutató, néprajzilag is hasznos gyűjtemények.

Az anyaggyűjtés eredményeinek másik közzétételi formája – szokásos megnevezéssel – a nyelvtani monográfia lett. Ennek többé-kevésbé részletező hangtani részét egy vázlatos és meglehetősen szemelvényes morfológiai részlet követte, majd esetleg néhány mondattani vonatkozású megjegyzés; s mindezt némi lexikai anyag s esetleg előbeszédből feljegyzett szövegmutatvány egészítette ki. E monográfiák általában azt mutatták be a nyelvjárásból, ami eltért benne a standardtól; ez magyarázza bennük a részek felvázolt arányát. Ennek a „differenciákban való” leírásnak korai, kezdetlegesebb formája arra a szemléletre épült, amit így jellemezhetünk: „a köznyelvi é-ből a nyelvjárásban í lett; pl. *szíp, nígy*” (ugyanis a standardban ez: *szép, négy*); vagy: „a köznyelvi ó zártabbá vált az ilyenekben: *lú, rúza*” (minthogy a standardban ez: *ló, róza*).

Századunk közepe felé, elsősorban a Debrecenben működő és ott tanítványokat nevelő Csűry Bálint kezdeményezésére, ezeket a felületi (és felületes) tájékoztatást adó „madártávlati” leírásokat tüzetes, részletező jelenségtanulmányok sora váltotta fel. Ezekből az adott nyelvjárásnak egy-egy hangtani vagy morfológiai sajátosságát lehetett megismerni, sok adat felsorakoztatásával annak belső természetét is feltárva. A standardból való származtatás korábbi módszerének helyébe törekedett ezekben az immanens, strukturális szemlélet, másrészt meg a történeti megközelítéssel való próbálkozás. Mindkettőnek voltak eredményei, de mindkettő eltávolodott a valóság közvetlen feltárásától, figyelmen kívül hagyva, hogy a nyelvjárás mégiscsak részrendszer, válfaj, részlegtípus. – Ennek újragondolásával vált a továbbiakban uralkodóvá az összehasonlító módszer, amely nem származtatja ugyan a normatív formákból a nyelvjárásokat, de – mint rögzített formában ismert középarányosukhoz – hozzájuk (és rajta keresztül egymáshoz) hasonlítja őket.

A „nyers”, a puszta anyagközléshez legközelebb a nyelvjárás anyag közzétételének harmadik formája áll: a szövegközlés. Mégis ez váratott magára legtovább. Igaz: a XIX. század közepétől majdnem egy évszázadon át igen sok népnyelvi szöveg jelent meg, főleg népmesék, népdalok, népi mondókák, elbeszélések; de ezek nyelvi szempontból pontatlanok, sőt legtöbbször stilizáltak voltak; így néprajzi hasznuk mellett nyelvjárás felhasználásra nagyrészt alkalmatlanok. Pontosabbak voltak ezeknél a már említett nyelvjárás monográfiák végén közölt rövid szövegmutatványok (pontosabban: szövegtörödékek); ezekből született is a század végén egy füzetnyi összeállítás. A századunk első felében, főleg a negyvenes években közzétett népmese-gyűjtemények megpróbálták közeledni a fonetikus (vagy legalábbis fonematikus) feljegyzéshez; de a valóságos nyelvhasználatnak morfológiai vagy – különösen – szintaktikai vizsgálata

számára aligha nyújtanak megfelelő alapot. – Jelentős lépés volt ezért egy keleti nyelvjárásból (1944-ben) majd egy déliből (1946-ban) nyelvész szakember által gyűjtött és közzétett kötet megjelenése; az utóbbi hangrögzítés (akkor még hanglemezzel) segítségével született. A szöveggyűjtésnek és -közzétételnek a magnetofon megjelenése és elterjedése adta meg a szilárd bázisát; de a nagy mennyiségben összegyűjtött szöveganyag publikációja korántsem nőtt olyan ütemben, mint amilyenben várható lett volna.

Századunk negyvenes éveinek elején (néhány korábbi, de igen kezdetleges térképezési kísérlet után) az akkor már sok jó példát mutató külföldi eredmények követésének igényével indultak meg az első próbálkozások egy magyar nyelvjárási atlasz elkészítésére. Bárczi Géza irányításával néhány kisebb területen próbagyűjtések is történtek; s az erdélyi részen Szabó T. Attila és tanítványai jelentős anyagot gyűjtöttek össze. Mint sok más tudományos kutatásnak – és főleg helyszíni gyűjtésnek – sok más formáját, úgy a dialektológiát is egyre jobban akadályozta, majd egy időre lehetetlenné is tette az ország területén pusztítva átvonuló második világháború.

3. A nagy munkálatok korszaka

A második világháborút követő néhány évi dermedtség után, 1949-ben, megalakult az a Nyelvtudományi Munkaközösség, amely először a Kelet-Európai Tudományos Intézet részlegeként, majd a Művelődésügyi Minisztérium, s végül az Akadémia Nyelvtudományi Intézeteként, főhivatású gazdájává vált a magyar nyelv – s ezen belül nagy súllyal a magyar nyelvjárások – tudományos búvárlatának is. Szervezetileg nagy lépés volt ez, mert addig egyedül az egyetemek magyar nyelvészeti tanszékei tudtak – oktatási feladataik mellett és magánmecenások támogatásával – dialektológiával foglalkozni. Jellemző volt erre a helyzetre, hogy az 1941-ben rendezett „Első magyar népnyelv-kutató értekezlet”-en milyen feltételekkel lehetett számolni. Ezen egy budapesti, egy (akkor Magyarországhoz tartozó) kolozsvári kutatóintézetnek és négy egyetemi tanszéknek a vezetői gyűltek össze, hogy munkájukat összehangolják. Ebben a szélesnek számító és magas rangú együttesben mindössze öt olyan (fiatal) kutató volt, akik nem oktatási feladataik mellett, hanem főfoglalkozásban végezhatték tudományos munkájukat. A rangosabb réteg, a professzoroké, általában maga alkotta saját tanszékét, s még oktatási feladataikban is egy-két önkéntes munkatárs (címzetes tanársegédként dolgozó középiskolai tanár és csekély óradíjjal működő magántanár) segítette őket.

Ezért volt jelentős fordulat 1949-ben a Nyelvtudományi Munkaközösség négy dialektológusának kinevezése, majd számuknak fokozatos növekedése. S ez a közösség módot kapott arra, hogy az első ötéves gazdasági terv keretébe illesztett tudományos kutatási terv részeként olyan munkaprogramot dolgozzon ki, amelynek anyagi fede-

zetét az állami költségvetés biztosítja. A dialektológia területéről ebbe a tervbe elsőnek A magyar nyelvjárások atlasza, másodiknak az Új magyar tájszótár került; további célként pedig újabb regionális szótárak készítése és a korábbiaknál korszerűbb és teljesebb monográfiák megalkotása és kiadása.

A legnagyobb erővel a nyelvattasz munkálatai indultak meg. A munkaközösség áttekintette az addig elkészült külföldi atlaszokat, a már közzétett mutatóanyagokat, publikált módszertani munkákat; s miután megvitatta tanulságait, a hazai előzmények teljes anyagára alapozva kijelölte a kutatópontokat, összeállította a kérdőíveket, megállapította az egységesen használandó hangjelölési rendszert, néhány helyszíni próbagyűjtésen és belső laboratóriumi gyakorlatokon összehangolva a gyűjtők hallását, a további munka egységének biztosítására. 1949 végén megindult a rendszeres terepmunka, amelynek eredményeként egy bő évtized után majdnem 400 községből gyűlt össze az anyag az általánosabb (kb. 750 hangtani, morfológiai és szóföldrajzi célzatú tételt tartalmazó) első kérdőfüzet alapján, s a kutatócsoportok feléről még az ezt kiegészítő (kb. további 700 szóföldrajzi és szemantikai tételből álló) második kérdőfüzet alapján. Az anyaggyűjtés a helyszínen történt, mindenütt szakképzett és legalább tíz éves dialektológiai tapasztalattal bíró kutatók végezték; a nyelvterületet nem osztva fel egy-egy gyűjtő által vizsgált szektorokra, hanem – a kellő összehangolódás és ellenőrzés biztosítására – szinte kutatópontonként váltogatva egymást; s a mindkét kérdőfüzettel megvizsgált pontokon is más munkatárs kérdezte ki az első, s más a második füzet anyagát.

Kérdéseink nem jelenségekre irányultak, hanem mindig egyes szavakra, illetőleg fogalmakra, illetőleg azonos szavaknak azonos morfológiai formáira; mégpedig aktív (azaz kérdező), de indirekt (tehát körülíró) módszerrel. Ebből az anyagból született az a majdnem 1500 munkatérkép, amelyekre a kapott válaszok felkerültek, mégpedig változataikkal együtt, jelezve e változatoknak – szükség szerint – a szociális érvényét is. Az alkalmazott jelölésmód ugyanis „impresszionista” volt olyan értelemben, hogy azt írtuk fel, ami elhangzott, mégpedig fonetikailag minél pontosabban úgy, ahogy hallottuk; de egy-egy adatot mindig legalább két adatközlőtől megkérdeztünk, kétség esetén többtől, olykor akár nyolc-tízről is; s így azt is sikerült legtöbbször megállapítani, hogy a kapott (akár hangtani, akár morfológiai, akár lexikai) változatok közül melyik az általános érvényű, melyik a régiesebb, avuló, vagy éppen újabb, még csak terjedő, esetleg egyéb (pl. tárgyi vagy földrajzi) okokból ritkább. Megfelelő zárójelekkel ezeket az értékkülönbségeket is jeleztük.

A gyűjtés lezárása után az egymilliónál is jóval több adatot tartalmazó anyag belső ellenőrzése kezdődött. Ennek első lépésként gondosan egyeztetettük a munkatérképekre írt anyagot a gyűjtőfüzetekben levővel, s a néhány százaléknyi eltérést, pontatlanságot, hiányt – más színű (lila) tintával – korrigáltuk, illetőleg pótoltuk. Utána minden térkép minden adatát egybevetettük a földrajzi környezetével: nem

hiányzik-e például olyan változat, amely a szomszéd kutatópontokból ítélve meglehetne; nem gyanús-e valamilyen szempontból az egyik vagy a másik adat. Ezekhez természetesen nem nyúltunk, hanem kijegyeztük őket egy-egy ellenőrző füzetbe. E füzetek alapján végeztük el a helyszíni ellenőrző gyűjtést, aminek eredményét – ismét más színű (piros) tintával – ugyancsak rávezettük a térképre.

Ennek a jó fél évtizedes előkészítő és ellenőrző munkának eredményeként állt elő az az anyag, amely – egy további évtizeden át – a megjelentetett 1200 térképlap megszerkesztésének végleges alapjául szolgált. A magyar nyelvjárások atlaszának anyaga sok nemzedéknek szolgál forrásul azoknak a nyelvjárásoknak a tanulmányozásához, amelyek a modernizáció révén meglehetősen gyors pusztulásra vannak immár ítélve.

Hatalmas nyelvföldrajzi anyag gyűlt egybe időközben a Románia magyarok lakta vidékein kutató kolozsvári egyetemi és akadémiai munkatársaknak ugyancsak több évtizedes megfeszített munkájával. Készült ott egy ritkább hálózatu, de az egész területet bemutató általános atlasz; és készültek regionális atlaszok különféle zártabb és kompaktabb területekről, többük szinte teljes sűrűségű kutatópont-hálózattal. Romániai publikálásuknak belpolitikai, magyarországi közzétételüknek pedig külpolitikai akadályai vannak. Így megjelenéséig csak egy-egy mutatványszerű részletük jutott; illetőleg a székelység anyaga, de nem térképeken, hanem szótárszerű átdolgozásban. – Kisebb terjedelmű, tematikus jellegű térképanyag gyarapítja nyelvföldrajzi ismereteinket a volt Jugoszláviában (Vajdaságban, Szlavóniában stb.) és a volt Szovjetunióban (Ukrajnában a velünk szomszédos Kárpátalja részén) évszázadok óta helyben élő, de határainkon kívül rekedt magyar vidékek nyelvéllapotáról.

Az átfogó – de szükségszerűen ritka hálózatu – nagy atlasz kiegészítésére jó néhány regionális atlasz terve is megszületett ezekben az évtizedekben. Ezek főleg a nyelvjárasi, területi határsávokon gondolták – teljes sűrűségű hálózattal – kitapintani az átmenetek formáit. Közülük itthon mindössze három készült el: egy dél-dunántúli, egy nyugat-dunántúli és egy közép-dunántúli területről. Ezekből az első végleg kéziratban rekedt (az 1950-es években elkészült művet később maga a szerző is korszerűtlennek ítélte); a második megjelent, a harmadik most került sajtó alá (noha több mint egy évtizede készen áll), talán kongresszusunkra sikerül megjelentetni.

A nyelvjárasi atlaszukbn fektetetthez majdnem hasonló mennyiségű munkát jelentett a dialektológia másik nagy vállalkozásának, az Új magyar tájszótárnak anyaggyűjtése, szerkesztése és megjelentetése. Ennek elkészítése is része volt a magyar nyelvtudomány első ötéves tervének (majd folyamatosan a továbbiaknak is); s ennek anyaggyűjtése is megkezdődött 1950-ben, és lezárult egy évtized múltán. Ám az 1890 és 1960 között felgyülemlett, minőségében igen heterogén és földrajzi megoszlásában a teljes esetlegességnak kitett anyag szótárrá szerkesztésére majdnem egy további évtizedet kellett várni, mert az anyagi fedezetet, de a tudományos kapacitást is, elvonta

a nyelvjárási atlasz munkája. A hatalmas – és lexikográfiai szempontból igényesen gondozott – anyagban közel 120 000 szócikk lesz; ebből az első három kötet, a nehézségekkel hősiesen megküzdve, az elmúlt bő évtized során meg is jelent. – E két nagy vállalkozással párhuzamosan, magányos kutatók áldozatos erőfeszítésének eredményeként, további regionális szótárak és szógyűjtemények készültek el és jelentek meg különféle szűkebb területekről, országhatáron belülről és kívülről egyaránt.

Ami végül a harmadik területet, a szöveggyűjtést illeti: itt a magnetofon megjelenése nagy lendületet ígért az ötvenes években. Kötetekre terjedő szövegpublikációk mégsem születtek: az akkor még elég nagy súlyú (tárcsás) készülékek cipelése sem volt könnyű, és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása folytán gyanakvóvá vált falusiak megszólaltatása még kevésbé. Csak a hatvanas években oldódott lassanként ez az utóbb jelzett görcs (bár a készülékek súlya nem csökkent: a tranzisztorizálás akkor még nem jutott el hozzánk). Így a nyelvjárási atlasz ellenőrzéséhez kapcsolva minden kutatópontunkról (a romániaiakat kivéve, ahová ellenőrzésre sem sikerült újból eljutnunk) készült egy-egy 30-60 perces hangfelvétel, több beszélővel és többféle témáról, főként élményelbeszélések, munkafolyamat-elmondások stb., azaz folyamatos szövegek formájában. (El kell mondanom: ennek az idestova több vagy nem sokkal kevesebb mint három évtizedes anyagnak mai értéke igencsak problematikus: a felvételek gyenge minőségű orsós szalagra készültek, azóta is állnak, szakszerűtlenül és gondozás nélkül tárolva; magunk sem tudjuk, hogy használhatók-e még.)

A magyar nyelvészet és nyelvészek munkálkodásának hagyományosan szerves és a dialektológiához sorolódó része az onomasztika; elsősorban a földrajzi nevek, de kisebb részben a személynevek anyagának gyűjtése és tudományos vizsgálata is. Ez a tanulmányozási ág – korai, de kevésbé szakszerű előzmények után – a negyvenes évek elején vett nagyobb lendületet, főleg az akkor átmenetileg Magyarországhoz visszacsatolt Kolozsvár egyetemi és kutatóintézeti tevékenységében, Szabó T. Attila irányításával. A háború után hosszabb pangás következett be, s csak 1960 táján indult meg, főleg az akkor már akadémiai kutatóként dolgozó Végh József szorgalmazására, a külterületi tájrészek (szántóföldek, határrészek, erdők, patakok, kutak, dombok, dűlőutak stb.) és a belterületiek (utcák, terek, önálló megnevezésű épületek stb.) nevének aprólékos, toponímiai azonosíthatóságra és fonematikus pontosságra egyaránt törekvő rögzítése. Az óriási feladat egybegyűlt eredménye megynként vagy ennél kisebb közigazgatási egységenként (főleg járásonként) közzétett kiadványokban került folyamatosan publikációra; s ma már alig maradt néhány „fehér folt” az ország térképén. – Személynevek szisztematikus gyűjtésére, feldolgozására és közzétételére – sok apró résztanulmány után – ebben az időszakban Ördög Ferenc nagy munkája adta meg az első mintát; nagyjából azt a (nyugati) tájegységet dolgozva fel, amelyet első regionális atlaszában Végh József, majd kettejük vezetésével az első földrajzinév-gyűjteményben egy jól szervezett munkaközösség.

Ez a most áttekintett néhány évtized, mint látni, óriási lendületet jelentett a magyar dialektológiában. Olyan élgárda alakult ki, amely nem csupán törlesztette a nyelvöldrajzban és a nyelvjárási lexikográfiában korábban felhalmozódott adósságainkat, hanem – felhasználva a külföldön időközben egyre fejlettebb fokon megszületett mintákat, de folytatva és továbbfejlesztve saját hagyományait is – nemzetközi viszonylatban is figyelemre méltó szinten pótolta elmaradását. – Ennek a hatalmas erőfeszítésnek azonban megvolt a hátránya is: a nagy közös munkák elvonták az erőt a dialektológia egyéb ágainak művelésétől; például az olyan helyi mélyfúrásoktól, mint a monografikus grammatikai feldolgozások, a mesterségeírások, a szókincs egyéb rétegeinek tanulmányozása. S ha magánszorgalomból elkészült is egy-egy efféle munka, a publikálása is általában „magánfeladat” maradt: megyei vagy járási igazgatási szerveké, vidéki múzeumoké stb.

4. Új irányok, szempontok, módszerek

Sajátos hagyománya a magyar nyelvtudománynak, hogy elvi-elméleti és módszertani fejlődése inkább csak a konkrét kutatótevékenységben kísérhető nyomon; azaz ilyen tárgyú áttekintő művek (vagy akár csak megjegyzések) igen csekély mértékben találhatók benne. Így volt ez sokáig a dialektológia területén is: a nyelvjárási gyűjtés módszeréről a múlt század végén jelentek meg, Balassa József tollából, az első cikkek; ezeket a századforduló után követte Erdélyi Lajos és Csűry Bálint egy-egy tanulmánya, majd a harmincas években Csűrynek és néhány tanítványának némileg részletezőbb áttekintése. – Ezek az írások a nyelvjárások vizsgálatának fontosságáról szólnak, majd az adatközlők kiválasztásának, az adatok feljegyzésének, elrendezésének és közzétételének módjára nézve adnak tanácsokat. E tanácsok túlnyomórészt summásak, a nyelvjárást teljességgel homogén közegként mutatják be, a beszélőket egyformának feltételezik, beszédüket pedig annyira egyszínűnek, hogy változatokkal nem is számolnak. Így a „jó adatközlőktől”, akik tehát „nyelvjárásban beszélnek”, sematikus egyformaságú adatokat várnak, sőt csak ilyeneket fogadnak el hitelesnek.

Az empiria, a tapasztalati alapon való fejlődés azonban megtörte ennek a szemléletnek az uralmát. A nyelvjárási atlasz anyagának gyűjtése során – de már a próbagyűjtések folyamatában is – fokozatosan gyűltek azok a megfigyelések, amelyeknek feljegyzése, rögzítése, majd kisebb cikkekben való közzététele lényegesen finomította a hagyományos képet. Néhány évi közös munka után ezekből már tekintélyes kötet kerekedett ki. Az atlasz hat legrégebb gyűjtőjének s a munkálatokat irányító Bárczi Gézának tollából már fél évtizeddel a kezdés után összeállt, A magyar nyelvátlasz munkamódszere címen, egy vaskos kiadvány. Ez a viszonylag korai feldolgozás rávillant arra: mennyi olyan tapasztalat gyűlt össze az összehangolt közös munka során,

amely végül is gyökeresen átalakította dialektológiai szemléletünket konkrétan, és nyelvszemléletünket általában. Ennek az anyagnak húsz évvel későbbi, már a teljes gyűjtés és szerkesztés tapasztalatait is magában foglaló újabb kiadása, ezúttal Deme László és Imre Samu szerkesztésében, már nem véletlenül viselte ezt a címet: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti és módszertani kérdései. Ez – mint maga az atlasz – felhasználta persze azokat az elvi és módszertani tanulságokat, amelyeket az addig megjelent mintegy félszáz külföldi atlasz, atlaszterv, atlaszmutatvány és módszertani feldolgozás kínált (áttekintésük Deme Lászlótól 1956-ban ezen a címen: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái); de mégis mindenekelőtt a konkrét terepmunka tapasztalatait igyekezett rögzíteni, leszűrni és általánosítani.

Ezekből derült ki: a hagyományos nyelvjárási állapotot – a társadalmi mobilitás és a tömegtájékoztatási eszközök egyre erősebb hatásaként – fokozott és egyre fokozódó mértékben befolyásolja, színezi, bontja a standard behatolása a beszélők tudatába és szokásrendszerébe. A gyűjtési gyakorlat vezetett el annak felismeréséig is, amit az elmélet felől indulva diglossziának neveznek, s amit a pszicholingvisztika szituációs hatásra jelentkező variabilitásként könyvel el egyazon egyén nyelvhasználatán belül. A praxis lebbentette fel a fátylat arról is, amit a teoretikus indulás szociolingvisztika néven ismer: hogy a különféle társadalmi helyzetekben és rétegekben való forgolódás nyomai hogyan jelentkeznek az egyéni nyelvhasználaton, s ezek az egyéni vonások hogyan hatnak vissza magára a nyelvi rétegződésre, egységesedésre és szétkülönülésre.

Fonetika és fonológia viszonyát nézve, a gyűjtés folyamatában tűnt ki igazán: mennyi kötött (pl. hangszomszédságtól, hangsúlyhelyzettől stb. függő) és mennyi szabad (a szomszédos fonéma realizációs sávjához közelítő, de annak határát át nem lépő) változata van minden beszédhangnak, mindenekelőtt a magánhangzónak. S világossá vált, hogy egyazon beszélő használatában is széles szórása (azaz több változata) lehet egyazon jelenségnek; még inkább egyazon kutatópont különböző beszélőinek szokásrendszerében. Ennek tulajdonítható, hogy térképeinken – sok korábban készült atlasztól eltérően – meglehetősen nagy számú az egy-egy kutatóponton egy-egy kérdésre kapott változatok száma; s nem is csak a hangtani, hanem a morfológiai és a lexikai variánsoké is.

Már a munkatérképekre írt anyag felhívta a figyelmünket arra, hogy „a” nyelvjárás teljes képe ezeknek a változatoknak az együttesében sem fogható meg. Legalábbis egy-egy térképlapon nem. Hogy – mondjuk – az *e* (= *ε*) fonémának az adott kutatóponton jelentkező három hangszínváltozata (*ä*, *ɛ*, *e*) közül melyik mekkora súlyarányban jelentkezik, azt sem az *ember* térképén található két alak (*ämbër* és *embër*), sem a *megver* lapján álló kettő (*mëgver* és *mëgver*) nem tükrözi teljességgel. A pontos képet a „faluátlag eleve” alapján kaphatjuk meg: hogy az összes *e*-t tartalmazó adatoknak minden variánsát számba vesszük, statisztikai összesítésben, mégpedig hangsúly-

helyzetenként elkülönítve. S így egészíti ki az adatokból nyerhető képet egy másik, a „területi elv”: ha néhány szomszédos kutatóponton, ismét az *ember* lapjára pillantva, olyan elrendeződést találunk, hogy az egyiken *ġmbër* és *ġmbër*, a másikon *ġmbër* és *embër*, a harmadikon *ġmbër* és *embër* adat áll, akkor eléggé valószínű, hogy mind a három ponton mind a három változat fellelhető.

S arra is rá kellett jönnünk: atlaszunk – szándékunknak megfelelően – a kiválasztott kutatópont nyelvjárását tükrözi, de korántsem a nyelvhasználati képét egészében. A falu nyelvjárási képe a hagyományos formát beszélőké; a falu nyelvi képe az összes ott élő beszélőé volna; beleszámítva az olvasgató vagy tisztséget viselő s így környezete fölé emelkedő réteget, meg a városban dolgozók és estére – esetleg csak hét végére – hazajárók rétegét is; s akkor még nem szóltunk a faluból elszármazottaknak meg a faluba beszármazottaknak nyelvi hatásáról, s a helyben vagy a közeli városkában iskolázó fiatalokéről. Meg arról a jelenségről, amely az utóbbi egy-két évtizedben tűnt fel és erősödött meg: a regionális köznyelviség kialakulásáról.

5. A dialektológia területének továbbszélesedése

A nagy munkálatok ideje alatt (a nem kis részben a bennük részt vevők nevelő segítségével) felnőtt egy olyan – ma már középkorú – nemzedék, amelyiknek számára természetes és éppen ezért meghaladni való kiindulóponttá vált mindaz az elméleti és módszertani ismeret, ami az előzőnek még keservesen elért és örömmel felfedezett eredmény volt. Ez a nemzedék így a kutatásnak azokat a feladatait vehette és vette célba, amelyek az elődök látószögében csak peremhelyzetet tudtak elfoglalni. Ennek az ifjabb gárdának – s immár tanítványaiknak – érdeklődése a közvetlen elődek által statikusan rögzített két réteg, a hagyományos nyelvjárási réteg és a standard között egyre markánsabban megjelenő közbülső jelenség, azaz a regionális köznyelviség felé terelődött. S mivel ez nem valamiféle kikristályosodott és standardizálódott entitás, mint a két szélső, hanem a fejlődésnek e kettő közé eső, átmeneti jellegű és átmenetet mutató produktuma, a vizsgálódás tárgyává egyre határozottabban maga az átmenet folyamata, a változás lett.

Ennek szükségére és lehetőségére – sajátos módon – nem is dialektológiai vizsgálódás, hanem a standardbeli kiejtési norma keresése irányította rá elsőként a figyelmet. Egy 1965-ben rendezett kiejtési (ortoépiei) konferencia azt tűzte ki feladatul, hogy szülessék meg a magyar standard kiejtési normája, aminek semmiféle rögzített, tudományosan kidolgozott formája nem volt, amely csak egyfajta kollektív szubjektivitás révén, virtuálisan létezett vagy inkább csak működött, létének igazolása és jellegének leírása híján.

A nagy lendülettel megindult munka azon akadt el, hogy beleütközött az időközben a társadalmi mobilitásnak korábban felvázolt folyamatában kialakult s egyre határozottabb arculatot öltő és szerepet betöltő regionális köznyelviség kérdésébe. Kiderült: ami korábban, egészen az ötvenes évekig, s inkább csak egyedileg és sporadikusan, jellegében és helyzetében nem volt más, mint nyelvjárási színezetű köznyelvi használati forma, az a nagyobb városokban kollektív jellegű és szintjében helyi norma értékű használati formává emelkedett és szélesedett. De mivel ezek a változatok a standardizálódás fokáig azért nem jutottak el, nem beszélhetünk regionális köznyelvekről mint entitásokról, csak regionális köznyelviségről mint a fejlődés átmeneti jelenségéről. S ez a jelenség egyre kevésbé kötődik a városokhoz és a műveltebb rétegekhez: a nagyfokú mobilitás, a hangos tömegtájékoztatás (rádió, televízió, film stb.) a legkisebb (ma már nem mondhatjuk, hogy „legeldugottabb”) falvak legátlagosabb beszélőinek nyelvi tudatába, sőt nyelvi praxisába is behatolt.

E történelmi folyamatra s a benne rejlő nyelvtudományi lehetőségekre, éppen húsz évvel ezelőtt, így hívtam fel a figyelmet: „A nyelvi rétegződés és átrétegződés vizsgálatára a mi feltételeink világviszonylatban is kiemelkedőek. Csak mai nyelvi nyelvhasználati helyzetünket kell apróra felmérnünk, s alakulását tovább figyelni a menet közben; maguk az adottságok szinte laboratóriumi mértékben ideálisak. Hiszen egy nagy hagyományú, szerves előzményekre támaszkodó és ma tartalmában átalakuló anyanyelvű kultúra hatol be nálunk kis területen és nagy intenzitással a szellemileg aktivizált széles tömegekbe, egy eléggé kiérlelt és egységes nyelvhasználati forma által hordozva, s egyszersmind ezt terjesztve, felgyorsult ütemben. Olyan folyamat ez, amelynek tényezői ilyen kedvező együttesben nemigen találkoznak másutt; mert hol a terület nagyobb vagy az aktivitás kisebb, hol a kultúra fiatalabb vagy az előzményekhez való kapcsolódása kevésbé szerves, hol a tömeghatása gyengébb vagy esetleg a tömegeknek hozzá való felcsatlakozása kevésbé ugrásszerű, hol pedig a kultúrát közvetítő nyelvhasználati forma nem eléggé kiérlelt vagy nem ennyire egységes. – E folyamat tanulságainak kiszűrése, tényeinek rögzítése általános nyelvészeti horderejű feladat. Ha kedvező adottságainkat jól használjuk ki, tanulmányozásával újabb mozzanatokat deríthetünk fel az egyetemes nyelvtudomány számára a társadalom nyelviségéről és a nyelviség társadalmiságáról.”

Ami akkor csak javaslat volt, vagy inkább megérzés, ma történelmileg is, tudományosan is valóságosan zajló folyamat.

Természetes hát, hogy az újabb – s az általa nevelt még újabb – nemzedék számára egyre inkább feloldódnak a határok a dialektológiai és a grammatikai vizsgálódások között, ahogyan magában a vizsgálat tárgyában is a változás, az átmenet válik fokozatosan és fokozottan jellemzővé. S az állományi azaz strukturális számbavételt a használati vagyis a performanciális elemzés termékenyíti meg, sőt helyettesíti; ami

aligha volna végezhető másképp, mint a legaprólékosabb mikrofilológiai elemzés segítségével.

Az egyre mikroszkopikusabb vizsgálódásnak tárgya már nem csupán a produkció, a kész szöveg, hanem a produkálónak és a produkálásnak ezernyi jellemzője is. Például a szituáció, amelyben a szöveg született vagy épp születik; a partnerkapcsolat, amely ennek végső megformálását befolyásolja; a beszélőt a hallgatójával, a partnerral (szorosabban vagy felületibben) összekötő – vagy ennek híján kettejüket épp elválasztó – közös tudati tartalék (közös előzmények és közös előismeretek) mennyisége, bősége vagy épp hiánya; a beszéd tárgyának köznapis vagy alkalmibb jellege. De beletartozik a beszélő nyelvi kompetenciájának állapot- és fejlődésrajza is: az a közeg, amelyben elsajátította, majd azok a továbbiak, amelyekben fejlesztette kommunikációs reflexeit és szokásait; amely folyamatok eredményeként végül is a fonetikai jellemzők, a lexikai elemek és a grammatikai formák az adott tárgyról az adott helyzetben a lehetségesek közül épp az adott megoldások választására készítetik, akár tudatosan, akár (ami jóval gyakoribb) spontán döntésként.

Nincs módomban arra, hogy a mai magyar dialektológiát akár tematikájában, akár metodikájában jellemezzem. Nincs terem bemutatni: mennyire nem konzervatív szemléletűek és módszerűek a nyelvjárás-tanulmányozásának olyan „hagyományos” ágai ma, mint a sorozatban szaporodó – néprajzi kapcsolódású – munkamenet-leírások, mesterségszókincs-gyűjtemények, lexikai vizsgálatok. S hogy hogyan született újjá, vált modernné és teljesebbé néhány ifjabb (már nem is olyan ifjú) kutató tevékenységének eredményeképpen a helyi nyelvjárásleírás, a nyelvjárás monográfia műfaja, amely így egyszerre tükrözi a nyelvjárás hagyományos állapotát, s egyben mai rétegződését és mozgását.

Csak egyetlen példára villanthatok rá. Az elmúlt évben, 1992 nyarán, a szombathelyi tanárképző főiskola magyar tanszékének rendezésében lezajlott a III. magyar dialektológiai szimpozion. Záróbeszédemből idézem: „A rendezők dialektológiai szimpozionot hirdettek; de ha végignézek az eredményen, bizvást mondhatnám, hogy valójában dialektológiai, geolingvisztikai, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai, élőnyelvi és onomasztikai szimpozion volt, amelyen elméleti, módszertani és kutatási anyagokat bemutató részleteket egyaránt hallottunk”.

Ennek a fejlődési folyamatnak ott lehetővé vált, két napba sűrített, koncentrált áttekintése adta a bátorságot ahhoz, hogy kongresszusi előadásom címeént azt írja le, ami az elmondottakkal most már talán igazolt summázata: „Hungarian Dialectology Nowadays: sum and summit of various linguistic methods”. Hiszen dialektológiánk ma a legkülönbözőbb nyelvészeti módszereknek olyan átfogó és magas szintű együttese, ami a termékeny múltban gyökerezik, és a gyümölcsöt hozó jövőbe mutat.